

Gunnar Karlsson

Folk og nation på Island

I

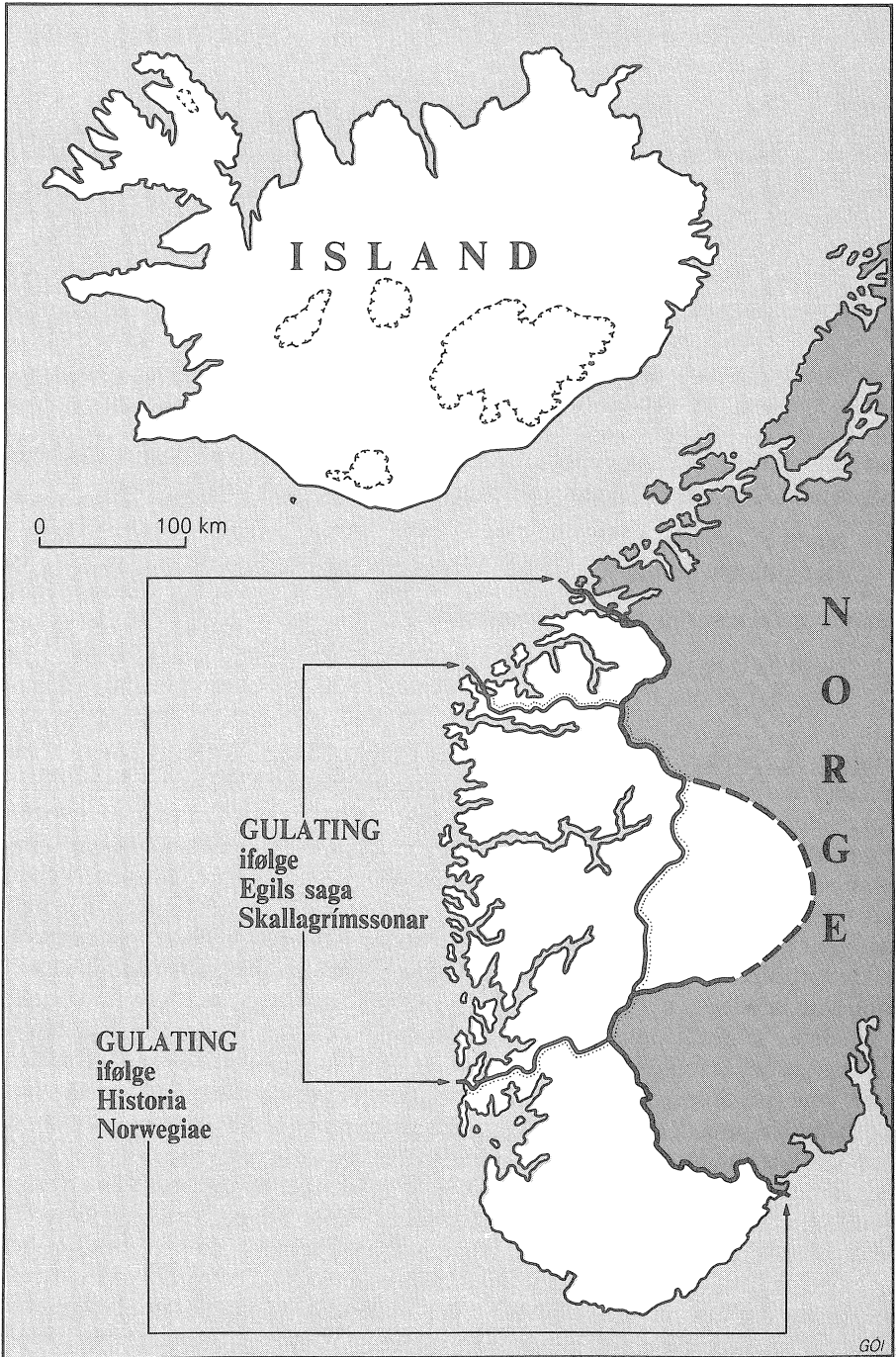
I et festdigt skrevet i anledning af oprettelsen af en republik på Island i 1944 har en islandsk digter beskrevet hvordan landnamsmændene i vikingetiden

fundu ey og urðu þjóð
úti í gullnum sænum.¹

Eller, i en ikke særlig poetisk oversættelse:

fandt en ø og blev til et folk
ude i det gyldne hav.

Engang så opkomsten af et folk eller en nation på Island ikke meget mere kompliceret ud i historikernes øjne. Den gængse opfattelse på Island var vel, at med oprettelsen af et ting for hele Island, *Alþing*, omkring år 930, har man oprettet en nationalstat. Det blev bl.a. sagt direkte af Jón J. Aðils i hans nationalromantiske bog, *Gullöld Íslendinga* (Islands Guldalder), i 1906.² Endog i første bind af det nyeste store oversigtsværk om Islands historie, i 1974, påstår man at oprettelsen af en forsamling for hele landet var en skelsættende begivenhed, uden direkte forbilleder i Skandinavien, fordi der intetsteds fandtes en forsamling for et land som beboedes af et helt folkeslag (*fyrir heil þjóðlönd*), men kun for enkelte landsdele.³ Cirkelslutningen ligger her meget nær. Hvis islænderne ikke bliver betragtet som et folk, men kun (de fleste af dem) som en del af de norske udflyttere, som spredte sig over de Nordatlantiske øer i vikingetiden, så var Island ikke et land beboet af et helt folkeslag. Så kan man sige at Island var en del af det norske folks lande. Ganske vist har Island formodentlig været et stort lovområde, sammenlignet med (andre) norske lovområder i vikingetiden. Mest nærliggende er at sammenligne det med Gulatingslag i Vest-Norge, hvor største parten af de islandske landnamsmænd kom fra, ifølge sagaerne, men problemet er her at kilderne ikke er enige om Gulatingslags omfang. Hvis vi bygger på den kilde som giver det den mindste udstrækning i vikingetiden, *Egils saga Skallagrímssonar*, så er Island tre–fire gange større. Hvis vi bygger på *Historia Norvegiae*,

er Island kun en tredjedel større.⁴ Det kan således næppe opfattes som nogen skelsættende begivenhed at oprette ét ting med én lov for et område som Island.

Det har sikkert hjulpet med til at skabe den enkle forestilling om en islandsk nationalstat i vikingetiden, at islandsk sprog ikke skelner mellem folk og nation, ikke mellem etnisk og national. Begrebet *þjóð*, og tilsvarende adjektiver, dækker begge dele. Nu består al videnskab delvis af forenkling af virkeligheden, og jeg er derfor slet ikke overbevist om at vi er dårligere stillet med det islandske begrebsapparat end andre. Ikke desto mindre volder denne forskel i sprogbruget visse vanskeligheder, når én som tænker på islandsk og bygger på kilder på islandsk skal skrive om disse ting på andre sprog.

Det er nemlig langt fra klart hvad man mener med begreberne nation, nationalfølelse, national bevidsthed og nationalisme. I *Scandinavian Journal of History*, 1984, skriver den finske historiker Aira Kemiläinen en afhandling om "the Idea of Nationalism". Hun siger at nationalismen er en idé som indebærer to begreber. Det ene er hvad hun på engelsk kalder "the nationalist idea" og definerer som "an attitude which considers the individuality and peculiarity of a human group called a nation or nationality very important." Det andet hovedmoment er "the national principle" som "comprises the tendency to establish a nation state or at least to obtain autonomy."⁵ Definitionen af det første begreb er ikke særlig anvendelig når man sysler med folk som ikke har begrebet "nation or nationality" eller noget som man kan være rimelig sikker på svarer nogenlunde til det.

Den tjekkiske forsker Miroslav Hroch arbejder med tre faser, når han studerer nationalismens udvikling blandt Europas mindre folk (Island dog ikke indbefattet). I A-fasen er det kun en gruppe intellektuelle som interesserer sig for folkets sprog, kultur og historie. I B-fasen udbredes nationalismen gennem agitation og bliver politisk. C-fasen er siden det samlede folks kamp for frihed.⁶ Hrochs A-fase kan svare nogenlunde til Kemiläinens "nationalist idea", og lider begrebsmæssigt af samme svaghed. Det er først bagefter let at bestemme hvad der var A-fasen af nationalisme, blandt folk som også kom til at gå over i B-fasen. Men fra et samtidssynspunkt set giver det intet værktøj til at skelne imellem patriotisme og lokalpatriotisme.

Den engelske filosof Ernest Gellner undgår dette problem ved udelukkende at holde sig til det som svarer til Hrochs B- og C-fase og Kemiläinens "national principle". Han begynder sin bog, *Nations and Nationalism*, ved at sige, kort og godt: "Nationalism is primarily a political principle, which holds that the political and the national unit should be congruent." Og hvad er så en nation? Gellner begynder med to forudsætninger:

- 1 Two men are of the same nation if and only if they share the same culture, where culture in turn means a system of ideas and signs and associations and ways of behaving and communicating.
- 2 Two men are of the same nation if and only if they *recognize* each other as belonging to the same nation.

Nu er vi alligevel ikke kommet længere end Kemiläinen bragte os; vi har endnu ikke fået svar på spørgsmålet om hvad vi skal gøre med folk som ikke kender begrebet nation. Men, senere fuldfører Gellner sin definition og siger: "It is nationalism which engenders nations, and not the other way round." Med andre ord: Kun mennesker som synes det er ønskværdigt at leve i en nationalstat danner en nation.⁷

Normalt ligger dannelsen af folkeslag så langt tilbage i menneskehedens fortid at den er udenfor historikernes rækkevidde, i hvert fald blandt dem som studerer europæisk kultur. Men i nybyggersamfund, opstået i historisk tid, som det islandske, synes det hensigtsmæssigt at begynde tidligere end Kemiläinen og Hroch og under ét behandle udviklingen af et folk til og med dannelsen af en politisk nation. Det første trin i udviklingen er da ikke den kulturelle nationalisme som Kemiläinen og Hroch ser som første fase, men en *etnisk identifikation*, det at enkeltindivider ser sig som medlemmer af det folk man vil studere. Så kan man dele udviklingen i tre trin som på følgende måde groft svarer til den allerede anførte terminologi:

	I	II	III
	<i>Etnisk identifikation</i>	<i>Kulturel nationalisme</i>	<i>Politisk nationalisme</i>
Kemiläinen		Nationalist idea	National principle
Hroch		A-fase	B- og C-fase
Gellner			Nationalism

II

Hvornår begyndte islænderne at identificere sig etnisk som islændere? 1800-tallets norske historikere var af den opfattelse at de så på sig selv som nordmænd, formodentlig hele middelalderen igennem. En islandsk historiker, Bogi Th. Melsteð, vendte sig stærkt imod denne opfattelse i en afhandling i 1914, inspireret af den tids romantiske nationalisme.

En del af de vidnesbyrd Bogi bringer for særlig islandsk identitet er af tvivlsom værdi. Han nævner således flere eksempler fra sagalitteraturen, hvor en islænder bruger adjektivet *útlendr* om en nordmand, eller omvendt.⁸ I nyere islandsk betyder *útlundur* "én der tilhører en anden nation", men kan man være absolut sikker på at ordet har den samme betydning i det gamle sprog? Jeg kender ikke eksempler som beviser det modsatte, men et tilsyneladende antonym, *samlendr* (som Bogi også bruger i sin argumentation), kan have betydningen "én der opholder sig indenlands". En mand som er født og bosat på Island er således ikke *samlendr* med andre islændere, mens han opholder sig i Norge.⁹

Andre af Bogis vidnesbyrd har stærkere udsagnskraft. Snorri Sturluson beretter i *Heimskringla* om ufred mellem kong Olaf Haraldsson i Norge og kong Olaf

i Sverige. En islandsk bonde ved det norske hof frembød sig til at tage til Sverige med et fredstilbud. Han siger: "Ek em ekki norrænn maðr. Munu Svíar mér engar sakir gefa."¹⁰ "Jeg er ikke en norsk mand. Svenskerne vil ikke finde mig skyldig i noget." Om islændere bruger man også betegnelsen *þjóð*. I en saga siger en nordmand til sin bror som vil tage til Island: "Ok ek veit eigi, hví þér sýnisk at fara til innar verstu þjóðar . . ."¹¹ "Jeg forstår ikke hvorfor du vil rejse til det værste folk . . ." I den tids stærke tro på sagaernes sandhedsværdi benyttede Bogi Th. Melsteð disse eksempler som vidnesbyrd om den tid begivenhederne skal have fundet sted i, i 1000- og 900-tallet. Nu opfatter man dem snarere som kilder om 1200-tallet, hvor beretningerne blev nedskrevet. Derfor har det større værdi for os end Bogi, når den norske historieskriver Theodoricus i 1100-tallets sidste halvdel bruger den latinske betegnelse *populus*, som normalt betyder nogenlunde det samme som nation, om islænderne.¹²

Det er således klart at islænderne kunne kaldes *þjóð* i højmiddelalderen og at begrebet *þjóð* kunne oversættes med *populus* på latin. Ellers kan der være tvivl om hvor nøjagtigt betegnelsen *þjóð* svarer til det vi kalder etnisk identitet nu. Den danske etnolog Kirsten Hastrup har for nylig analyseret, især med hjælp af den islandske middelalderlov, hvordan islænderne identificerede sig overfor andre folk. Hun kom til det resultat at de identificerede sig på tre forskellige niveauer. De brugte tre forskellige kriterier for at skelne mellem dem som var *vi* og dem som var *de andre*. På det første niveau skelnede man mellem *os* som taler *dønsk tunga* og *de andre* som taler andre sprog. *Dønsk tunga* var den almindelige fællesbetegnelse for alle nordiske dialekter. Vi har altså her en skillelinje mellem nordiske og ikke-nordiske folk. På næste niveau skelnede man mellem *os* som var i eller fra Norge og *de andre* som kom fra de øvrige nordiske kongedømmer. Og tilsidst, på det tredje niveau, skelnede man mellem islændere og nordmænd.

Efter Kirsten Hastrups mening var modsætningen på det tredje niveau til at begynde med først og fremmest af geografisk art. Der manglede endnu en fælles islandsk identitet som kunne tillade os at definere islænderne som et særligt folk. Det sker først i 1100-tallet, og det er især to bedrifter som indleder det nye forhold. Det ene er historieværket *Íslendingabók*, en kort oversigt over Islands bygelse og historie, især forfatnings- og kirkehistorie. Med Kirsten Hastrups ord, Ari, forfatteren til *Íslendingabók*, "made the first step towards the declaration of a separate identity." Det andet skelsættende værk i 1100-tallet er den såkaldte første grammatiske afhandling, hvor en ukendt forfatter tog sig for at udvikle et alfabet, ikke for *dønsk tunga* eller nordisk sprog, men for islænderne. "In this most remarkable piece of linguistic scholarship," siger Kirsten Hastrup, "the notion of 'Icelanders' was, possibly for the first time, used as a means of a conscious self-identification of the people of Iceland as distinct from other peoples. The First Grammarian not only speaks explicitly about 'us, the Icelanders,' he also more generally speaks of different peoples (*þjóðir*) speaking different languages." Islænderne blev således i 1100-tallet udrustet med to vigtige

komponenter til at skabe en kulturel identitet, en særlig historie og et særligt sprog.¹³

For de ældre islandske historikere var den slags folkelig identifikation, sammen med en selvstændig politisk organisation, et bevis for tilstedeværelsen af en nation med politisk nationalisme på Island i vikingetiden og middelalderen. Derfor blev Islands underkastelse under Norges konge i 1262–64 et uforståeligt historisk problem. Jón J. Aðils kom til den konklusion i 1903, at der blev en fundamental omvæltning i islændernes moral mellem sagatiden, 930–1030, og Sturlungetiden, ca 1200–1264. I sagatiden var nationalfølelsen (*þjóðernistilfinningin*) stærkere end enkeltindividets lidenskaber, men i Sturlungetiden var det omvendt.¹⁴ Det var altså de enkelte høvdingers egoisme som ødelagde den islandske fristat. Først i 1964 har den islandske retshistoriker Sigurður Línal gjort opmærksom på, at man ikke kan vente politisk nationalisme blandt 1200-tallets islændere. Idéen om den selvstændige nationalstat var næppe eksisterende i Europa i 1200-tallet. Den internationale, katolske kirke og feudaltvæsenets personlige troskabsbånd var højmiddelalderens dominerende organisationer. Nationalstaterne begyndte først at vokse frem i 1300-tallet. Ganske vist finder man udtrykkelig en vis modstand mod underkastelsen blandt islændere. Men den kan, siger Sigurður, forklares som modstand mod skattepligten, som ikke kun var en økonomisk byrde men også et tegn på personlig ufrihed.¹⁵

Denne fortolkning synes at støde an mod noget man plejer at kalde islændernes rettighedskamp i 1300-tallets begyndelse.¹⁶ Da stillede islænderne, eller deres repræsentanter på Althinget, gang på gang krav til kongen. Det gælder blandt andet klart praktiske ting som skibsfart til Island, men de kræver også at kun islændere beklæder de verdslige embeder på Island. Det står da tilbage at undersøge denne rettighedskamp med vor tids skepsis over for en tilsyneladende middelalderlig nationalisme. Her kan kun peges på at islænderne i det mindste en gang tilføjer et krav om, at disse islandske embedsmænd skal være af de slægter som opgav godedømmerne, de gamle islandske høvdingedømmer, da Island blev underkastet Norges konge.¹⁷ Det tyder på at der her er tale om standsinteresser snarere end nationale interesser.

III

Klare tegn på kulturel nationalisme på Island finder man først i 1500-tallet, hvor den opstår i nær tilknytning til den tids europæiske humanisme. I 1500-tallets geografiske litteratur fandtes der adskillige beretninger om Island, hvor landets indbyggere blev beskrevet som meget primitive og exotiske mennesker. I 1593 udgav rektoren ved en af de to islandske katedralskoler, Arngrímur Jónsson, et svar på disse skrifter i bogform, *Brevis commentarius de Islandia* (En kort afhandling om Island). I 1609 fulgte Arngrímur sit svar op med en Islandshistorie, *Crymogæa* (en græsk oversættelse af navnet Island, selvom bogen er skrevet på latin). Allerede her hersker den europæiske humanisme i islandsk udgave, med

stærk forherligelse af landets fortid og forkærlighed for det islandske sprog. Arngrímur hævder at islænderne har bevaret det gamle nordiske sprog stort set uforandret og skildrer fristatstiden med glødende begejstring. Samtidig viser han absolut troskab mod den danske konge i samtiden.¹⁸

Her har vi altså en ganske klar kulturel, men på ingen måde politisk, nationalisme. Dette stadium består på Island i to århundreder. Ganske vist findes der ret anti-nationale meninger blandt islændere i enevoldstiden. Rektoren for katedralskolen i Skálholt anså det for direkte skadeligt, i 1771, at beholde det islandske sprog.¹⁹ Men hans samtidige, den følsomme digter Eggert Ólafsson, er berømt for sin dyrkelse af Islands fortid, islandsk sprog, folkelige skikke, – og sin danske enevoldsherre.²⁰

IV

Man kan naturligvis ikke bestemme nøjagtig, hvornår politisk nationalisme slog igennem på Island, hvornår islænderne fik den idé at det var bedre at være styret af deres egne landsmænd end danskere. Men vi har her forholdsvis gode terminer *post quem* og *ante quem* med 42 års mellemrum.

Som *terminus post quem* kan man se en begivenhed som fandt sted i 1809. Da var forbindelsen mellem Danmark og Island praktisk talt brudt på grund af Napoleonskrigene og Islands eneste handelsforbindelse var England. En dansk eventyrer, Jørgen Jørgensen, kom til Island i en engelsk købmands tjeneste. Han benyttede lejligheden til at arrestere den danske stiftamtmand i Reykjavík og erklære al dansk myndighed over Island for ophævet. Derpå gav han et løfte om at indføre demokratisk styreform i landet. Det ser ud som om de fleste islændere var tilfredse med dette, og største parten af de islandske embedsmænd fortsatte i deres embeder under Jørgensen. Men, da han, to måneder senere, blev arresteret af en engelsk admiral og dansk herredømme over Island blev genoprettet, så løftede ingen en finger for at forsvare den unge islandske selvstændighed. Jørgensens revolutionære idéer havde ikke fundet nogen genklang på Island. Man var simpelthen ligeglad.²¹

Der findes ingen spor af politisk røre blandt islændere mere end tyve år efter Jørgensens kup. Først i 1830'erne, da Danmarks konge begyndte at planlægge oprettelsen af rådgivende stænderforsamlinger i sit rige, rejste islandske intellektuelle i København kravet om genoprettelse af det islandske *Alþing* som en rådgivende forsamling for Island. Dermed skabtes en politisk islandsk front, og den vandt sin første store sejr da Althinget blev genoprettet i Reykjavík tidligt i 1840'erne. Omtrent på samme tid blev Jón Sigurðsson, en filolog med bopæl i København, bevægelsens anerkendte leder. Da kongen, i 1848, ophævede sin egen enevælde, fremsatte Jón Sigurðsson straks den lære, at magten over Island ikke kunne overdrages til det danske folk, kun til det islandske. Allerede i revolutionens år blev denne lære anerkendt på den vis at kongen lovede at Islands forfatningsmæssige stilling i riget ikke kunne "endeligen vedtages, förend efter

at Islænderne i en egen Forsamling i Landet derover ere hørte . . .”²² Island blev heller ikke nævnt i den danske grundlov i 1849, og det blev aldrig repræsenteret i den danske rigsdag.

For at opfylde kongens løfte fra 1848 blev der sammenkaldt en nationalforsamling (*þj  fundur*) i Reykjavík i 1851. Men da var revolutionsb lgen gået over, og den danske regering kunne ikke gå med til noget andet end landets indlemmelse i den danske stat. Da flertallet af forsamlingens medlemmer, under J n Sigur ssons ledelse, fremlagde et alternativt forslag som indebar et vidtgående selvstyre for Island, nærmest en personalunion med Danmark, blev forsamlingen opl st uden at være kommet til noget resultat.

Der var 43 repræsentanter på nationalforsamlingen, 37 “folkevalgte” (dvs. valgt af nogenlunde velstillede bønder og få andre) og seks kongevalgte. Efter forsamlingens afslutning protesterede 35 folkevalgte og en kongevalgt aktivt mod forsamlingens ophævelse. På den anden side mødte kun fem kongevalgte medlemmer og ingen folkevalgt til en festmiddag som stiftamtmanden indbød til efter forsamlingens afslutning. Man kan således sige at 35 folkevalgte repræsentanter sluttede sig til J n Sigur ssons nationalistiske fløj, mens de to andre må anses for neutrale.²³

Dette er et klart vidnesbyrd om, at allerede i midten af 1800-tallet havde en nationalistisk bevægelse slået igennem blandt den politisk aktive del af Islands befolkning. Det er en *terminus ante quem* for den politiske nationalismes gennembrud på Island. Dette vidnesbyrd blev også konstateret i fremtiden. Islands politik gik for det meste ud på stadigt større politisk selvstyre i de kommende 67 år. Kampen førte til lovgivningsmagt for det islandske *Alþing* i 1874, hjemmestyre (indenlandsk minister og parlamentarisme) i 1904 og oprettelsen af en selvstendig islandsk stat i personalunion med Danmark i 1918. Først efter at det stadium var nået trådte forholdet til Danmark i baggrunden i islandsk politik; ophævelsen af unionen og oprettelsen af en republik i 1944 var en mindre politisk sag. Der var ofte partistridigheder blandt islænderne i selvst ndighedskampen, men de gik altid ud på uenighed om hvor langt man skulle gå i kravene på et bestemt tidspunkt. Om retningen herskede der altid enighed. Islænderne fik aldrig noget samb ndsparti som f ringerne.

V

I islandsk historieskrivning bliver det vanligvis betragtet som en selvfølge at islænderne satte kursen mod selvstændighed, da enevælden blev ophævet i Danmark. Fra et videre synspunkt set er det måske ikke lige så oplagt. Hvorfor slog nationalismen igennem på Island men ikke i Skotland, Wales, Hebriderne, Sk ne, Sameland eller Grønland? Hvorfor opstod den politiske nationalisme tredive år senere blandt f ringerne og hvorfor blev den aldrig n r så gennemgående som på Island? Vi kan også se både større og mindre folkeslag (eller befolkninger som kunne have dannet folkeslag) omkring os som viste sig at være forholds-

vis immune over for 1800-tallets nationalisme, også folk som er både nærmere og fjernere metropolen, også folk som står på højere og lavere kulturelt trin, set fra vort moderne, etnocentriske synspunkt. Man kan naturligvis påstå at Island havde den rigtige blanding af det hele, at det var tilstrækkelig stort, tilstrækkelig langt fra København, på et passende kulturelt niveau. Det kan endogså være rigtigt, men fejlen er blot at på den måde kan man forklare hvad som helst.

Der findes to typer forklaringer af den politiske nationalismes væsen og opkomst. Den ene går ud fra at den er naturlig, at viljen til at styre sig selv ligger i hvert folks ånd. Hvis folkeånden er vågen, er man bevidst om denne vilje. Hvis folk finder sig i at være styret af fremmede magter eller at ens folk er splittet op i flere politiske enheder, så skyldes det at folkeånden sover. Dette er 1800-tallets nationalismes selvforståelse og den går tilbage til tyske filosoper som Johann Gottfried Herder og Wilhelm von Humboldt. Den anden type forklaring går ud på at nationalismen er historisk bestemt, at politisk nationalisme er en fase i europæisk historie og at dens fremvækst på en eller anden måde hænger sammen med industrialiseringen og borgerskabets fremmarch. Denne opfattelse er vel temmelig enerådigt i vort århundredes teoretiske litteratur om emnet.

En fremragende eksponent for den sidstnævnte type forklaring er den allerede nævnte engelske filosof Ernest Gellner. Han påstår at folk i agrarsamfund normalt slet ikke stræber efter et sammenfald af kulturområder og politiske områder. Højkulturen tilhører en lille del af befolkningen og strækker sig ofte over kæmpestore områder (middelalderens katolske kirke med latinen som fællesprog ville være et godt eksempel). Lavkulturen er for det meste illitterær og trives i små lokalsamfund, og der hersker en tendens til at overdrive forskellen mellem de to kulturer. Det industrielle samfund, på den anden side, kræver en stor og stadig mobilitet; folk må kunne bevæge sig mellem klasser og sociale grupper. Derfor, blandt andet, må alle kunne læse, og alle må kunne læse det samme sprog. Alle må tilegne sig højkultur. Dette forudsætter et homogent og standardiseret uddannelsessystem, og den politiske organisation, staten, er den eneste som kan sikre dette systems standardisering. Derfor må kulturen have samme grænser som staten, og ønsket om sammenfald af disse to grænser var netop selve nationalismen i Gellners definition.²⁴

En nærbeslægtet teori er blevet fremsat af den engelske marxist Tom Nairn. Han ser den politiske nationalisme som en reaktion mod den ujævne udvikling i verdens økonomi siden 1700-tallet. I første fase griber periferiernes elitegrupper til folkelige værdier for at mobilisere deres folk til udvikling. Det fører uundgåeligt til en reaktion fra centrets side. De mere udviklede områder svarer med deres egen nationalisme. Der ligger således en vis modsætning i nationalismens natur, ifølge Nairn: samtidigt med at man sigter mod udvikling, modernisering, fremskridt, så appellerer man til det folkelige, gamle og undertiden reaktionære. Det synes at være hans idé at denne dobbelte natur, som er indbygget i nationalismen, forklarer hvor højst forskellige udtryksformer den kan få og hvor modsatte sociale mål den kan stræbe mod, set fra et normativt synspunkt.²⁵

Hvor nærbeslægtet denne forklaring er med Gellners kan man bedst se af et

fiktivt eksempel Gellner bringer for at illustrere sammenhængen mellem industrialisering og nationalisme. Agrarsamfundet Ruritania tilhører storstaten Megalomania. Siden sker det at dele af Megalomania industrialiseres. En del af den ruritanske landbobefolkning flytter til industribyerne og nedlægger sit sprog, mens en anden del begynder at dyrke, og delvis opfinde, nationale værdier og kæmpe for politisk selvstændighed. Det gør de ikke for at bevare det ruritanske samfund, men tværtimod for at få del i industrialiseringens goder.²⁶

Disse fortolkninger, som knytter nationalismen til industrialiseringen, sætter historikerne i et vist dilemma. Den vanlige mening blandt dem er vel at fremvæksten af nationalstater begyndte i senmiddelalderen, hvis ikke tidligere. Aira Kemiläinen nævner som eksempler på tidlig politisk nationalisme det franske kongedømme, tjekkisk modstand mod tysk herredømme i Praha og svenskernes modstand mod Kalmarunionen.²⁷ Et tilsvarende problem har vi med 1300-tallets rettighedskamp i islandsk historie. Man kan tænke sig tre forskellige udveje for at løse dette problem: 1) at forkaste Gellners og Nairns forklaringer; 2) at se på senmiddelalderens nationalisme som en særlig bølge som må forklares på en anden måde end den moderne nationalisme; 3) at påstå at man slet ikke har med nationalisme at gøre i senmiddelalderen, men anakronistiske skildringer af historikere som ikke kan se ud over nationalismens verden. Det er ikke min opgave her at vælge mellem disse løsninger. Kun er jeg nødt til at fastslå at Gellners og Nairns fortolkninger ikke kan forkastes med påstande om politisk nationalisme i senmiddelalderen. Istedet vil jeg nu se på hvordan disse fortolkninger passer med den politiske nationalismes opkomst på Island omkring 1800-tallets midte.²⁸

VI

Ved første øjekast, i det mindste, synes Islands politik at stå i en provokerende modsætning til alle teorier som knytter nationalisme sammen med industrialisering. Der fandtes endnu ingen nævneværdige spor af teknisk eller industriel modernisering på Island i 1800-tallets midte. Århundredets første halvdel var ganske vist for det meste en vækstperiode, men væksten lå helt indenfor det gamle samfunds grænser, og den førte til overbefolkning i landbruget, langvarig krise og betydelig udvandring til Amerika i århundredets sidste halvdel. Her står Island i klar modsætning til Færøerne, hvor nationalbevægelsen kan ses som en følge af og reaktion mod en stærk økonomisk omvæltning af samfundet i 1800-tallet.²⁹ Man kan heller ikke sige at nationalismens forkæmpere på Island lagde stor vægt på det mål nationalismen skulle tjene ifølge Gellner. Almindelig skolepligt blev først indført i 1907, næsten et århundrede senere end i Danmark. Ganske vist havde forældre haft undervisningspligt i læsning og kristendom, under præsternes tilsyn, siden 1700-tallet, og i 1800-tallet blev skrivning og regning tilføjet. Men det var, foruden understøttelse til privat undervisning, den eneste forbedring af folkeuddannelsen fra offentlig side hele 1800-tallet igennem.³⁰

Derimod oprettede man en præsteskole i Reykjavík i 1847, en medicinsk skole i 1876, en juridisk skole i 1908 og et universitet, hvor et filosofisk fakultet blev tilføjet de øvrige institutioner, i 1911. Det var tydeligvis mindst lige så vigtigt for islænderne at reproducere deres egen kulturelle elite som at sprede dens højkultur til de lavere klasser gennem et standardiseret skolevæsen.

Der står endnu en udvej tilbage for at få Gellners og Nairns teorier til at gælde om Island. Man kan se nationalismen på Island som en reaktion på udviklingen i Danmark. Island er da en slags Ruritania i danskerkongens Megalomania. Men også her kommer Island forbløffende tidligt med. Der var ganske vist iøjnefaldende forskel mellem levestandard og ydre kultur på Island og i Danmark, en forskel som må have virket stærkt på islandske studenter da de kom til København. Men et virkeligt industrielt gennembrud kommer i Danmark først efter århundredets midte.³¹ Forskellen i levestandard er også meget utilstrækkelig som forklaring, fordi enhver islandsk student lettest kunne overvinde den ved at blive boende i Danmark og blive så dansk som han kunne.

Man behøver altså andre forklaringer for at klargøre, hvor stærkt og hurtigt nationalismen slog igennem på Island. Der kan her, efter min mening, være tale om tre forskellige forklaringsfaktorer.

VII

Den såkaldte islandske fristat, fra tidligt i 900-tallet indtil 1200-tallets sidste halvdel, og dens sagalitteratur, var velkendt og ophøjet af de kulturelle nationalister hele tiden siden 1500-tallet. Jeg har tidligere fremsat den mening at det først og fremmest var bevidstheden om fristaten, sagaerne og den høje anseelse de nød i Skandinavien i 1700- og 1800-tallet, som gav islænderne den nødvendige selvtillid til at tilegne sig politisk nationalisme.³² Jeg er endnu af den mening at dette har haft en stor betydning. Men det er næppe en tilstrækkelig forklaring. Man kan tænke sig at den islandske nationalisme var vedblevet at være fortidsvendt og begrænset til dyrkelse af sprog og litteratur, efterhånden stadigt mere nostalgisk, mens politisk og industriel modernisering banede vejen for indførelse af en fremmed kultur. På den vis blev for eksempel udviklingen i Wales i 1800-tallet.³³

Den anden forklaring fører os lidt nærmere målet. Selvom der næppe kunne være tale om noget formelt selvstyre for enkelte dele af det danske monarki i enevoldstiden, var islænderne i denne tid måske i virkeligheden temmelig selvstændige. I denne sammenhæng er det ikke det vigtigste at Island var et særligt lovområde og at det gamle islandske *Alþing* blev samlet årlig til år 1800. Lovgivningen blev i løbet af enevoldstiden mere og mere dansk eller dansk-norsk, og af den tidligere nationalforsamling var der stort set ikke mere tilbage end en domstol. Det vigtige var at embedsmandsstanden på Island hele tiden for den største del var islandsk. Af 78 sysselmænd som beklædte et embede på Island i tiden 1721–90 var kun tre danskfødte. Af de højere verdslige embedsmænd, lag-

mænd, landfogeder, amtmænd og stiftamtmand (de sidstnævnte var først fra år 1770 bosat på Island), var vel over halvdelen islandskfødte.³⁴ Alle biskopper efter reformationen, og praktisk talt alle præster, var af islandsk oprindelse. Rigtig nok havde embedsmændene den opgave at udføre kongens vilje, som den blev formidlet gennem danske embedsmænd i rentekammer og kancelli i København. Men, ifølge Harald Gustafsson, en svensk historiker som for nylig har skrevet en doktorafhandling om embedsmændenes magt på Island i enevoldstiden, var det i de fleste tilfælde de islandske embedsmænds vilje som blev gennemført. Hvis de var nogenlunde enige om at sige: "Det kan ikke lade sig gøre," så var det ikke let for danske embedsmænd, som aldrig havde været på Island, at bevise det modsatte.³⁵

Fra dette synspunkt kan man se på Islands selvstændighedskamp som en slags forsvarskamp for at bevare Islands selvstyre under en ny styreform. I 1848 faldt enevælden i Danmark, og danskerne begyndte at opbygge en ny styreform, baseret på repræsentativt demokrati. Islændernes krav gik for det meste ud på at forhindre at Island blev indlemmet i den nye danske styreform. De krævede kun at Island fik sit eget demokratiske styrelsesapparat, i stedet for sit eget embedsmandsvælde, og, ligesom det, knyttet til det danske gennem kongens person og eventuelt hans nærmeste rådgivere.

VIII

Men den islandske nationalisme i 1800-tallet var langt mere end et taktisk politisk spil om magt. Man må se dybere ind i samfundsstrukturen for at forklare hvor let det var for selvstændighedens forkæmpere at samle støtte på Island. Dermed kommer jeg til den tredje forklaring, og den som jeg vil lægge størst vægt på.

Som Ernest Gellner siger, kendetegnes industrielle samfund af at de tilbyder deres indbyggere højst forskellige muligheder, nogle af dem mange gange mere tiltrækkende end andre, men alle disse forskellige muligheder danner et sammenhængende hele, og der findes en udbredt tro, sikkert overdreven men ikke helt uden grund, at det er muligt at bevæge sig op og ned ad den sociale skala.³⁶ Så urimeligt som det måske lyder, minder denne beskrivelse stærkt om det gamle islandske bondesamfund. Der var enorme forskelle i rigdom og muligheder mellem de bedst og dårligst stillede. Men intet sted på den lange linje mellem dem var der et absolut skel; der var ingen barrierer som delte samfundet op i adskilte grupper.

Hvis vi begynder nederst, så var arbejderklassen, over 40% af den arbejdsdygtige del af befolkningen, næsten udelukkende tyende som boede i deres husbonds hjem og var ugifte. Nogle af disse havde børn, men stort set var klassen "socialt ufrugtbar", den var af sociale forhold dømt fra at have børn, og måtte derfor reproducere fra bondestanden. De fleste arbejdere var således bondesønner og bondedøtre, og for dem var der altid en mulighed, i det mindste teore-

tisk og i mange tilfælde reelt, for at bevæge sig op i bondestanden. Man behøvede for eksempel ikke andet end at gifte sig med en mand eller en kvinde som havde adgang til en jordejendom. Der var således ingen skarp skillelinje mellem arbejdsfolk og bønder, og formodentlig var en væsentlig del af tyendte unge mennesker som i fremtiden ville komme til at stifte deres egne hjem.

Indenfor bondestanden var der en enorm forskel mellem de fattigste og de rigeste. Omtrent halvdelen af landets jordejendom var i privateje, resten var ejet af kirken og kronen. Omkring år 1700 var privatejendommen opdelt mellem ca 1300 ejere, næsten alle islandske folk. Det betyder at én af hver seks bondefamilier ejede et større eller mindre stykke jord. Men halvdelen af denne ejendom var ejet af 80 jordejere (6%), mens resten, ca 1220 (94%), delte den anden halvdel mellem sig.³⁷ Dette betød imidlertid ikke at bondestanden blev opdelt i to klasser, de rige jordejere og de fattige som ejede ingen eller næsten ingen jord. Hele bondestanden fordelte sig på en uafbrudt skala fra dem som intet ejede til dem som ejede op til 60 gårde. Der var ingen afgørende skillelinje mellem dem som ikke ejede jord og de 400 mennesker som ejede fra en tyvendedel til en tredjedel af en almindelig gård. Der var heller ikke nogen afgørende skillelinje mellem dem som ejede en tredjedel af en gård og dem som ejede en halv gård eller en lille og fattig gård, eller en middelgod gård, eller to smågårde og så videre op langs hele skalaen. I praksis var naturligvis størstedelen af bondestanden dømt til livsvarig fattigdom, men i teorien fandtes der ikke noget skel mellem de fattige og de rige, fordi der altid var en teoretisk mulighed for at hæve sig en smule højere i ejendomsskalaen.

En stor del af de store jordejere var samtidigt embedsmænd. Blandt de 80 store som besad halvdelen af privatejendommen omkring 1700, var der 21 verdslige embedsmænd og 22 præster (provster og biskopper iberegnet).³⁸ Dette var landets virkelige overklasse, og for en stor dels vedkommende reproducerede den sig selv. Men, igen fandtes der en reel mulighed for at komme fra bondestanden ind i denne overklasse. I 1700-tallet var omkring 40% af de verdslige embedsmænd sønner af islandske bønder.³⁹ Ganske vist var de fleste sønner af velstående bønder som ejede væsentligt jordegods (og for sin del var mange sønner af embedsmænd). Det er netop denne jordejende bondeklasse som dannede et forbindelsesled mellem bondeklassen og embedsmandstanden og således sikrede at heller ikke der kunne man opfatte et absolut skel.

Denne mangel på afgørende skillelinjer i det gamle islandske samfund har ført til opståelsen af den myte at dette var et samfund uden klasse modsætninger, en myte som blev ernæret af nationalistiske historieskrivere i dette århundredes første halvdel.⁴⁰ Det er naturligvis forkert. Men, ikke helt forskelligt fra moderne, industrielle, kapitalistiske samfund, var disse modsætninger skjulte, uformelle og bevægelige.

Jeg tror man kan antage at denne mangel på standsmæssige og klasse-mæssige grænser har skabt en forholdsvis homogen kultur på Island. På den ene side var læsefærdigheden forholdsvis stor, formodentlig omkring 50% blandt voksne, inden pietismen kom med sin indsats for at forøge læsefærdigheden omkring

1700-tallets midte.⁴¹ På den anden side stod den kulturelle aktivitet intetsteds særlig højt. Sysselmænd og præster, ligesom bønder, nøjedes for det meste med at digte *rímur*, uhyre lange episke digte med stof fra gamle sagaer eller andre historier eller sagn. *Rímur* blev digtet på samme vis generation efter generation og århundrede efter århundrede, uden nogen som helst original nyskabelse, og sunget med traditionelle og enstonige melodier.

Til dette punkt kan føjes de meget ringe lokale kulturforskelle på Island. For bare et nævne et eksempel er der uvæsentlige dialektforskelle i islandsk, langt mindre end i dansk eller færøsk, selvom disse sprog blev talt i lande med langt mindre udstrækning med bedre samfærdselsmuligheder. Forskere har endog diskuteret om det overhovedet er rigtigt at tale om dialekter i islandsk.⁴²

Nu har jeg i det foregående benyttet Ernest Gellners teori meget frit. Han har ikke sagt at homogenitet fører til nationalisme men at nationalisme fører til homogenitet. Men alligevel synes jeg at hans idéer om sammenhæng mellem det industrielle samfund og nationalismen kan hjælpe os til at forstå udviklingen på Island. På samme måde som en stærk identifikation med ens nationale, folkelige kultur fører til homogenitet, så tror jeg at homogenitet fører til stærk etnisk og national identifikation. Med andre ord, jeg tror at det var lettere og mere nærliggende for islændere at identificere sig med deres folk end det var for mange andre europæiske folk i 1800-tallets første halvdel. Man kunne simpelthen ikke identificere sig med noget andet, ikke med sin stand eller sin klasse, ikke med sin bygd eller landsdel. Så paradoksalt som det måske lyder var Island mere en nationalstat i enevoldstiden end andre europæiske samfund vanligtvis var på samme tid.

IX

Jet har prøvet, med støtte af teoretisk litteratur, tidligere forskning og sammenligning med andre samfund, at danne en ny oversigt over etnisk og national udvikling på Island i stedet for nationalromantikens enkle billede. Jeg tror man kan trygt sige at der fandtes en særlig islandsk etnisk identifikation allerede i højmiddelalderen, men det giver os ikke lov til at forlange politisk vilje til selvstændighed blandt datidens islændere. Fra omkring år 1600 kan man tale om kulturel nationalisme på Island, som opstod i nær tilknytning til den tids europæiske humanisme. Politisk nationalisme finder man derimod ikke med sikkerhed før end i 1800-tallets første halvdel. Hvis man tager hensyn til nye teorier som knytter den politiske nationalisme til industrialiseringen, sker dette forbløffende tidligt på Island. Men det kan, efter min mening, forklares ved visse specielle træk ved det gamle islandske bondesamfund. Island er en særlig variant i nationalbevægelsernes historie, en variant som måske kan kaste et nyt lys over den historie i sin helhed.

NOTER

1. Jóhannes úr Kötlum: *Ljóðasafn V* (Reykjavík, Heimskringla, 1974), 111.
2. Jón Jónsson [Aðils]: *Gullöld Íslendinga. Menning og lífshættir feðra vorra á söguöldinni. Alþýðufyrirlestrar með myndum* (Reykjavík, Sigurður Kristjánsson, 1906), 29.
3. Jakob Benediktsson: "Landnám og upphaf allsherjarríkis." *Saga Íslands I* (Reykjavík, Bókmenntafélag, 1974), 170.
4. Knudsen, Trygve: "Gulating." *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder V* (1960), 557.
5. Kemiläinen, Aira: "The Idea of Nationalism." *Scandinavian Journal of History IX* (1984), 31.
6. Hroch, Miroslav: *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas. Eine vergleichende Analyse zur gesellschaftlichen Schichtung der patriotischen Gruppen* (Praha, Universita Karlova, 1968), 24–25.
7. Gellner, Ernest: *Nations and Nationalism* (Oxford, Basil Blackwell, 1983), 1, 7, 55.
8. Bogi Th. Melsted: "Töldu Íslendingar sig á dögum þjóðveldisins vera Norðmenn?" *Afmælisrit til dr. phil. Kr. Kálunds* (Kaupmannahöfn 1914), 16–25. – Flere eksempler er anført af Hermann Pálsson: "Útlendir menn." *Tímarit Máls og menningar XVII* (1956), 179–81.
9. Fritzner, Johan: *Ordbog over Det gamle norske Sprog*. Omarbeidet, forøget og forbedret Udgave III (Kristiania, Den norske Forlagsforening, 1896), 174.
10. Bogi Th. Melsted: "Töldu Íslendingar sig Norðmenn?", 23. – *Íslenzk fornrit XXVII*. Snorri Sturluson: *Heimskringla II* (Reykjavík, Fornritafélag, 1945), 91.
11. Bogi Th. Melsted: "Töldu Íslendingar sig Norðmenn?", 21. – *Íslenzk fornrit IX*. *Eyfirdinga sögur* (Reykjavík, Fornritafélag, 1956), 7–8 (Víga-Glúms saga).
12. Bogi Th. Melsted: "Töldu Íslendingar sig Norðmenn?", 27. – *Monumenta historica Norvegiae. Latinske kildeskrifter til Norges historie i middelalderen*. Udgivne ved Gustav Storm (Kristiania 1880), 6.
13. Hastrup, Kirsten: "Defining a Society: the Icelandic Free State Between two Worlds." *Scandinavian Studies LVI* (1984), 235–40.
14. Jón Jónsson [Aðils]: *Íslenzkt þjóðerni. Alþýðufyrirlestrar* (Reykjavík, Sigurður Kristjánsson, 1903), 103–04.
15. Sigurður Líndal: "Utánríkisstefna Íslendinga á 13. öld og aðdragandi sáttmálaus 1262–64." *Úlfjótur XVI* (1964), 5–36.
16. Jón Jóhannesson: *Rétindabaráttu Íslendinga í upphafi 14. aldar* (Reykjavík, Bókmenntafélag, 1956. *Safn til sögu Íslands* 2. fl. 1:3). – Genoptrykt i Jón Jóhannesson: *Íslendinga saga II* (Reykjavík, Almenna bókafélagið, 1958), 226–301.
17. Jón Jóhannesson: *Íslendinga saga II*, 248.
18. Arngrímur Jónsson: *Crymogæa. Ættir úr sögu Íslands* (Reykjavík, Sögufélag, 1985), især Jakob Benediktssons indledning. – Jakob Benediktsson: "Den vågnende interesse for sagalitteraturen på Island i 1600-tallet." *Maal og minne* (1981), 157–70.

19. *Saga Íslendinga* VII. *Tímabilið 1770–1830. Upplýsingaröld*. Samið hefir Porkell Jóhannesson (Reykjavík, Menntamálaráð og Þjóðvinafélag, 1950), 413–14.
20. *Saga Íslendinga* VI. *Tímabilið 1701–1770*. Samið hafa Páll Eggert Ólason og Porkell Jóhannesson (Reykjavík, Menntamálaráð og Þjóðvinafélag, 1943), 428–31. – *Saga Íslendinga* VII, 490–93. – Vilhjálmur P. Gíslason: *Eggert Ólafsson* (Reykjavík, Bókaverzlun Þorsteins Gíslasonar, 1926), 216–22.
21. Der findes ret omfangsrig litteratur om Jørgensens statskup. Hovedværket er Helgi P. Briem: *Sjálfstæði Íslands 1809* (Reykjavík, E. P. Briem, 1936). – Hans fortolkning er på mange punkter korrigeret af Anna Agnarsdóttir: “Ráðagerðir um innlimun Íslands í Bretaveldi á árunum 1785–1815.” *Saga* XVII (1979), 5–58.
22. *Lovsamling for Island*. Samlet og udgivet af Oddgeir Stephensen og Jón Sigurðsson XIV. 1848–1850 (Kjøbenhavn, Andr. Fred. Høst, 1868), 185.
23. Páll Eggert Ólason: *Jón Sigurðsson* II (Reykjavík, Þjóðvinafélag, 1930), 464–66, 475; III (Reykjavík, Þjóðvinafélag, 1931), 11–12.
24. Gellner: *Nations and Nationalism*, 8–38.
25. Nairn, Tom: “The Modern Janus.” *New Left Review* XCIV (1975), 3–29.
26. Gellner: *Nations and Nationalism*, 58–62.
27. Kemiläinen: “The Idea of Nationalism”, 39–41.
28. Dette spørgsmål er også diskuteret i min rapport til den 20. Nordiske historikerkongres i Reykjavík 1987. Gunnar Karlsson og Hans Jacob Debes: “Island – Færøerne – Grønland.” *Nationale og etniske minoriteter i Norden i 1800- og 1900-tallet* (Reykjavík, Sagnfræðistofnun, 1987. *Ritsafn Sagnfræðistofnunar* XIX), 17–24.
29. Debes, Hans Jacob: *Nú er tann stundin . . . Tjóðskaparrørsla og sjálfstýrispolitikkur til 1906 – við søguligum baksýni* (Tórshavn, Føroya skúlabólagrunnur, 1982), 100–110.
30. Guðmundur Finnbogason: *Alþingi og menntamálin* (Reykjavík, Alþingissögunefnd, 1947. *Saga Alþingis* V), 97–104.
31. Olsen, Erling: *Danmarks økonomiske historie siden 1750* (København, G. E. C. Gad, 1967), 120–21.
32. Gunnar Karlsson: “Icelandic Nationalism and the Inspiration of History.” *The Roots of Nationalism: Studies in Northern Europe*. Ed. by Rosalind Mitchison (Edinburgh, John Donald, 1980), 77–89.
33. Williams, Glanmor: “Wales – the cultural Bases of Nineteenth and Twentieth Century Nationalism.” *The Roots of Nationalism*, 119–29.
34. Gustafsson, Harald: *Mellan kung och allmoge – ämbetsmän, beslutsprocess och inflytande på 1700-talets Island* (Stockholm, Almqvist & Wiksell, 1985), 78–79, 290–93, 295–96.
35. Gustafsson: *Mellan kung och allmoge*, 161, 168–69, 208, 237–40, 274–77, 278–82.
36. Gellner: *Nations and Nationalism*, 67.
37. Bragi Guðmundsson: *Efnamenn og eignir þeirra um 1700. Athugun á íslenskum gósseigendum í jarðabók Árna og Páls og fleiri heimildum* (Reykjavík, Sagnfræðistofnun, 1985. *Ritsafn Sagnfræðistofnunar* XIV), 31–35.
38. Bragi Guðmundsson: *Efnamenn og eignir þeirra*, 49–51.
39. Gustafsson: *Mellan kung och allmoge*, 78.

40. Det er ikke let at dokumentere myten om det klasseløse samfund på Island, fordi den mere viser sig ved det som historikerne undlader at sige end det som de siger. Dog kan peges på Gustafssons påstand i *Mellan kung och allmoge*, 33, om at en doktorafhandling udkommet i 1983 er det første værk hvor det islandske samfund i enevoldstiden bliver beskrevet som klassesdelt. I en anmeldelse har jeg indrømmet at dette er rigtigt, måske foruden en dokumentarroman, udgivet i 1975. – Gunnar Karlsson: “Ritfregnir. Harald Gustafsson: MELLAN KUNG OCH ALLMOGE . . .” *Saga XXIII* (1985), 274.
41. Hallgrímur Hallgrímsson: *Íslensk alþýðumentun á 18. öld* (Reykjavík 1925), 70. – Loftur Guttormsson: “Island. Læsefærdighed og folkeuddannelse 1540–1800.” *Ur nordisk kulturhistoria. Läs-kunnighet och folkbildning före folkskoleväsendet. XVIII Nordiska historikermötet, Jyväskylä 1981. Mötesrapport III* (Jyväskylä 1981. *Studia Historica Jyväskyläensia XXII*:3), 141–48, 158, 169.
42. Dahlstedt, Karl-Hampus: “Íslenzk mállýzkulandafræði. Nokkrar athuganir.” *Skírnir CXXXII* (1958), 29–31.